

Ülkər HÜSEYNOVA*

1920-Cİ İL SOVET İŞĞALINDAN SONRA AZƏRBAYCAN SSR-in GÜRCÜSTAN VƏ ERMƏNİSTANLA SƏRHƏDDİNDƏ VƏZİYYƏT (RUSİYA DÖVLƏT HƏRB ARXIVİNİN SƏNƏDLƏRİ ƏSASINDA)

Açar sözlər: Qarabağ, Azərbaycan, Sovet Rusiyası, Qırmızı Ordu, Naxçıvan, Gürcüstan

Keywords: Karabakh, Azerbaijan, Soviet Russia, Red Army, Nakhichevan, Georgia.

Ключевые слова: Карабах, Азербайджан, Советская Россия, Красная Армия, Нахичевань, Грузия.

1920-ci ilin aprelində Sovet ordusu tərəfindən Azərbaycanın işğalı regiondakı hərbi-siyasi vəziyyətin daha da gərginləşməsinə səbəb olmaqla yanaşı, geosiyasi yerdəyişmələrin də əsasını qoydu. İndiyədək regionda baş vermiş proseslərə dolayısı yolla təsir göstərən Rusiya həmin andan etibarən bu proseslərin əsas aparıcı subyektinə çevrildi. Azərbaycanı işğal etməklə bolşeviklər ondan həm Cənub Qafqazı, həm də Yaxın Şərqi təsir dairələrinə çevirmək planlarının istinad nöqtəsi kimi istifadə etməyi nəzərdə tuturdular. Bütün bunlar regionda onsuz da mürəkkəb olan situasiyanın daha da gərginləşməsinə səbəb oldu. Azərbaycanı nisbətən asanlıqla sovetləşdirməyə nail olmuş Sovet Rusiyası bu müvəffəqiyyəti davam etdirərək tez bir zamanda qonşu Gürcüstanda və Ermənistanda da mövcud hakimiyyətləri yıxaraq orada sovet rejimini bərqərar etmək üçün addımlar atmağa başladı. Cənubi Qafqazda sovet planının ilkin mərhələsi Gürcüstanın sovetləşdirilməsi planı oldu. Bu planın gerçəkləşdirilməsi istiqamətində atılan ilk addım Sovet Azərbaycanı ilə Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında əvvəllər müttəfiqlik səviyyəsində olan münasibətlərin kəskin hərbi qarşıdurma səviyyəsinə keçməsi ilə nəticələndi. Bunun ilk şərtləri Azərbaycanın sovetləşməsinin səhəri günü Gürcüstan-Azərbaycan sərhəddində yaranmış gərgin hərbi-siyasi vəziyyət oldu. XI Qırmızı ordu hissələrinin Azərbaycanın Gürcüstanla sərhədlərinə qədər gəlib çatmasını öz ölkəsinin suverenliyi üçün təhdid kimi qəbul edən

gürcü qoşunları müəyyən qabaqlayıcı addımlar ataraq 1920-cu il aprel 29-da Azərbaycan sərhədlərini keçərək Poylu körpüsünü və stansiyasını ələ keçirmiş və respublikanın içrilərinə doğru hərəkət etmişdilər. Gürcüstan ordusunun zirehli qatırı isə Astafaya yaxınlaşdı. Həmin gün Ermənistan qoşun hissələri də Qazax qəzasının sərhədində cəmləşdilər (13, c.481). Aprel ayının 29-da Gürcüstan və Ermənistanla sərhədlərdəki vəziyyəti müzakirə edən Azərbaycan İnqilab Komitəsi Azərbaycanın hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə respublikanın hərbi hissələrini əməliyyat baxımından XI Qırmızı ordu komandanlığına tabe etdi. (13, s.476, 482). Gürcüstan hökumətinə göndərdiyi 30 aprel 1920-ci il tarixli notasında Azərbaycan İnqilab Komitəsi ondan 24 saat ərzində öz qoşunlarını Azərbaycan hüduqlarından çıxarmağı tələb etdi və əks təqdirdə Gürcüstanın bu hərəkətlərini müharibəyə başlamaq kimi qiymətləndirəcəyini bildirdi (20, 1920, 4 мая). Sovet Azərbaycanı və GDR xarici siyasət idarələri rəhbərlərinin – M.D.Hüseynovun və Y.P.Gegeçkorinin diplomatik yazışmalarında hücum edən tərəfin qonşu tərəf olduğu iddia edilir və bütün məsuliyyət qarşı tərəfin üzərinə qoyulurdu (2, s.158-159).

XI Qırmızı ordu komandanlığı mayın 2-də Azərbaycanın Gürcüstanla sərhəddinin qorunması üçün süvari korpusun komandanına müvafiq əmr verdi. (11, v.2; 17, c.42). Əmrdə nəzərdə tutulmuş tədbirlər Gürcüstanın Zaqatala quberniyasını hərbi yolla ələ keçirmək niyyətlərinin qarşısını almaq məqsədi güdürdü. Gürcülərin Qazax bölgəsinə də hərbi müdaxilə hərəkətləri genişlənməmişdi. Gürcüstan hakimiyyət orqanları mayın 3-də Borçalı və Şıxlı kəndlərinin sakinlərinə ultimatum verərək üç saat ərzində kəndləri boşaltmalarını və Gürcüstan hökumətinə tabe olmalarını tələb etdilər (12, s.112; 20, 1920, 6 мая). 1920-ci il mayın 5-də Poylu körpüsü yaxınlığında tərəflər arasında döyüş baş verdi. Mövcud şəraitdə Gürcüstanla konfrontasiyanın dərinləşməsi Sovet hakimiyyətinin taktiki planlarına uyğun olmadığından o, Gürcüstanla danışıqlara getməyə üstünlük verirdi. Bu məqsədlə də 1920-ci il mayın 7-də Moskvada Sovet Rusiyası ilə Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında müqavilə bağlandı. Müqavilənin Azərbaycan üçün ən xoşagəlməz məqamlarından biri onun IV bəndinə əsasən Zaqatla bölgəsinin Gürcüstanın şərtsiz ərzisi kimi tanınması oldu (14, c.564). Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün kobud şəkildə pozulduğu barədə həmin Azərbaycan rəhbərlərinin, həm də Orconikidze

* Hüseynova Ülkər - İrəvan Dövlət Universitetinin fəxri doktoru

nin simasında Qafqazdakı bolşevik rəhbərliyinin kəskin etirazına səbəb oldu. S.Orconikidze Moskvağa göndərdiyi teleqramlarında Zaqatala dairəsinin Azərbaycana mənsubluğuna israr edərək, bu bölgənin Gürcüstana veriləcəyi təqdirdə bunun Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda siyasətinin iflasına gətirib çıxaracağını qeyd edirdi. (22, c.145-146). Qafqaza rəhbərlik edən bolşevik xadimlərin bu mövqeyi Azərbaycan sevgidən deyil, regionla bağlı artıq yuxarıda qeyd olunmuş plan və niyyətlərin iflasına uğramaq təhlükəsi ilə əlaqədar idi. Bütün bunlar öz təsirini göstərmiş, Moskva müqaviləyə yenidən baxmalı olmuşdu. Adı çəkilən müqaviləyə 12 may tarixli əlavə saziş Zaqatala dairəsinin gələcək taleyi ilə bağlı məsələlərə həsr edilmişdi. Sazişə əsasən Zaqatala dairəsi və Azərbaycanla Gürcüstan arasında digər mübahisəli ərazi məsələlərinin həlli yaradılması nəzərdə tutulan arbitraj komissiyasına verilir. Məsələnin tam həllinə qədər isə tərəflər Zaqatala dairəsinə qoşun hissələri göndərə bilməzdilər. (14, c.572). Lakin müqavilənin imzalanmasından sonra da Azərbaycan-Gürcüstan sərhədində həm Qazax, həm də Zaqatala istiqamətində gərginlik davam edirdi (18, c.269, 274). Gürcü qoşunlarının irəliləməsinin qarşısını almaq üçün 2-ci süvari korpusunun komandiri tərəfindən 7-ci süvari diviziyasının komandirinə Zaqatala istiqamətində Gürcüstanla sərhədin nəzarət altına alınması əmr edilmişdi. (12, s.115).

Qazax istiqamətində gürcülər daha çox irəliləyərək may ayının 14-də Şıxlı, Qaymaqlı, Kəmərlı və Aslanbəyli kəndlərini ələ keçirmişdilər. Azərbaycan sovet hökuməti Gürcüstan tərəfinə növbəti nota verərək hərbi əməliyyatları dayandıрмаğı və danışıqlara başlamağı təklif etdi. (20, 1920, 18 мая).

1920-ci il may ayının 18-də XI Ordu komandanlığı Azərbaycanın Gürcüstan və Ermənistanla sərhəd xəttinin mühafizəsinin gücləndirilməsi haqqında 58 №-li əmr verdi. 12 bənddən ibarət əmrdə qoşun hissələri qarşısında konkret vəzifələr müəyyənləşdirilmişdi (5, v.1; 17, c.49-50). Mayın 24-də XI ordu komandanlığının 20-ci diviziyanın komandiri M.Velikanova 58 №-li əmrində "Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında sərhəd məntəqələri haqqında mübahisəli məsələlərin olduğunu" nəzərə alaraq və "Azərbaycan və gürcü qoşunları arasında mümkün toqquşmaların qarşısını almaq" məqsədilə Poylu, Salahlı, Şıxlı, Aslanbəyli,

tərəfin hərəkətlərinə yol verməmək tələb olunurdu. (6, v.61; 17, c.51). Bu əmrin verilməsində əsas məqsəd ərazi məsələləri ilə bağlı Azərbaycanla Gürcüstan arasında nəzərdə tutulan danışıqlar üçün sülh şəraitinin yaradılması idi.

Həmin günlərdə Gürcüstan tərəfi Azərbaycanla sərhəddə kifayət qədər böyük qüvvə toplamışdı. Bu bu qüvvələrə general Nadirov rəhbərlik edirdi (12, s.118)

İkiaylıq danışıqların nəticəsi olaraq 1920-ci il iyunun 10-da Ağstafada Azərbaycan SSR ilə Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Müqavilədə Qazax rayonu ərazisində iki respublika arasındakı sərhəd xətti müəyyənləşdirilirdi. Zaqatala vilayətinin gələcəyini isə yaradılması nəzərdə tutulan arbitraj komissiyası həll etməli idi. Buna qədər isə tərəflər adı çəkilən rayona yeni hərbi hissələr göndər-məkdən çəkinməli idilər. (20, 1920, 22 июня, 2, s.166-167). Razılaşma əldə olunsada Gürcüstan Zaqatala qəzasını özünə birləşdirmək üçün burada gizli şəkildə olsa da təbliğat aparır, xristian əhalini Azərbaycan hakimiyyətinə qarşı üsyanlara təhrik edirdi (4, v.80; 20, 1920, 16 июня).

XI Qırmızı ordunun komandanlığının 2-ci süvari korpusuna 18 iyun 1920-ci il tarixli 67 №-li əmrində Zaqatala rayonunda (Laqodexi – Qovaqqöl yolunda) sərhədin möhkəmləndirilməsi 58-ci briqadaya həvalə olunmuş, Gürcüstanla sərhəd məsələləri həllini tapana qədər 7-ci süvari diviziyasının bölmələrinin də bu rayonda saxlanması qərarlaşdırılmışdı. (4, v.62; 17, c.77-78).

1920-ci il iyulun 7-də XI Qırmızı ordu komandanlığının Azərbaycan Respublikasının sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi və onun ərazisində qayda-qanunu qorunması haqqında 69 №-li geniş əmri verildi. Əmrdə Gürcüstanın Azərbaycanla sərhəddə cəmləmiş qoşunları haqqında ətraflı məlumat öz əksini tapmışdı. (3, v.16; 17, c.87)

1920-ci il sentyabrın 13-də Azərbaycan sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi ilə bağlı XI ordu komandanının növbəti, 83/ор №-li əmri imzalandı. Əmrdə Azərbaycan sərhədlərinin müdafiəsi 20-ci və 28-ci atıcı diviziyalarına və 18-ci süvari diviziyasına həvalə olunurdu (3, v.45; 17, c.115-116).

Sovet hökuməti Gürcüstan hökumətinin Antanta ölkələri ilə yaxınlaşmasından ehtiyat edərək bunun gələcəkdə neft Bakısına bələdiyyə təhlükə

İ. Stalin gözlənilən təhlükənin qarşısını almaq, Azərbaycanda sovet hakimiyyətini qorumaq üçün zəruri addımlar atılmasının vacibliyini göstərdirdi (14, c.57). 1920-ci ilin noyabrında Bakıya gələn Stalin Bakı rayonunun hərbi cəhətdən möhkəmləndirilməsi ilə bilavasitə məşğul olmağa başladı (15, c.60). Bu məqsədlə Bakıya əlavə qüvvələr gətirildi. (24, c.241).

Rusiya Federasiyası Hərb Arxivinin sənədlərində Azərbaycanın sovetləşməsinin ilk aylarında Gürcüstanla yanaşı Ermənistanın da Azərbaycana müdaxiləsi ilə bağlı hərbi-siyasi xarakterli sənədlər mövcuddur.

Artıq qeyd edildiyi kimi, Bakının işğal edilməsindən sonra Rusiya Sovet hökuməti, o cümlədən sovet hərbi rəhbərliyi XI Qırmızı ordu qarşısında bütün Azərbaycanın ərazisinin zəbt edilməsi vəzifəsini qoymuşdu. Məlum olduğu kimi, hələ Cümhuriyyətin mövcud olduğu aylarda Ermənistan qoşunları Azərbaycan Cümhuriyyətinin Zəngəzur və Şuşa qəzalarını ələ keçirmək üçün bu qəzalara təcavüz etmiş və burada aprel işğalı ərəfəsində Ermənistan nizami hissələri ilə Azərbaycan ordusu arasında şiddətli döyüşlər gedirdi. Aprel işğalından sonra da Azərbaycanın bu qəzalarında vəziyyət kəskin olaraq qalmaqda idi. Ermənilər vəziyyətdən istifadə edərək işğalın ertəsi günü - aprelin 28-də Azərbaycanın digər torpaqlarını - Qazax qəzasının Ermənistanla qonşu ərazisini zəbt etməyə cəhd göstərdilər (13, c.481). Ölkədə yaranmış yeni siyasi şərait Azərbaycanın yeni ərazilərinin ermənilər tərəfindən işğalı təhlükəsi yaratmışdı. Qarabağda və Zəngəzurdə erməni nizami hissələrinə qarşı mübarizə aparın Azərbaycan ordusunun başsız qalması da vəziyyəti xeyli gərginləşdirmişdi. Bunu nəzərə alan Azərbaycan İnqilab Komitəsi aprelin 29-da Qarabağ və Zəngəzurdə yaranmış vəziyyəti müzakirə edərək Ermənistandan öz qoşunlarını dərhal Qarabağdan çıxarmağı tələb etdi (13, c.477). Həmin iclasda Qarabağın işçilərə olan ehtiyacı nəzərə alaraq oraya təşkilat və təbliğat işlərinin aparılması üçün məsul yoldaşların göndərilməsi qərarı alındı. İnqilab Komitəsinin həmin gün keçirilmiş iclasında "respublika sərhədlərinin gürcü-erməni qoşunlarının hücumlarından müdafiəsi və Qarabağ-Zəngəzur məsələsinin ləğvi" məqsədilə Azərbaycan ordusunun hərbi hissələri operativ baxımdan XI Sovet ordusu komandanına tabe etdirildi. XI Qırmızı ordunun HİŞ-a və respublikanın Hərbi-dəniz komissarına "Azərbaycan" adını saxlamaqla Azərbaycan ordusunu Rusiya Fəhlə-Kəndli Qırmızı Ordusu əsasında yenidən təşkil etmək tapşırıldı. Bu

dekret əsasında Azərbaycan SSR Xalq Hərbi-Dəniz Komissarı Ç.İldırımın komissarlıq üzrə verdiyi 6 №-li əmrə əsasən Gəncə və Zaqatala quberniyaları hüduqlarında yerləşən bütün hissələr, eləcə də Qarabağ dəstəsinin qoşunları operativ cəhətdən XI Qırmızı ordu komandanlığına tabe etdirilirdi. (10, v.106-107; 13, c.482). Azərbaycan İK aprelin 30-da Qarabağda və Zəngəzurdə hərbi əməliyyatlarda iştirak edən Azərbaycan hissələrinə göndərdiyi əmrdə İK tərəfindən Ermənistan hökumətinə ultimatum (ultimatumda 3 gün ərzində Qarabağ və Zəngəzurdə erməni qoşunlarının çıxarılması və millətlərarası ədavətə və qırğına son qoyulması tələb olunurdu) (20, 1920, 4 may) göndərildiyi bildirilir, Azərbaycan hissələrindən hücumu dayandıraraq müdafiə vəziyyətinə keçmələri tələb olunurdu (20, 1920, 4 may). S.Kirov, S.Orconikidzenin imzaları ilə İrəvana göndərilmiş teleqramda da Ermənistan hökumətindən 24 saat ərzində öz qoşunlarını Sovet Azərbaycanı ərazisindən çıxarılması tələb edilirdi (1, s.266). Lakin Ermənistanın daşnak hökuməti nəinki bi tələbləri yerinə yetirməkdən imtina etdi, əksinə, Moskvaya və Bakıya göndərdiyi çoxsaylı teleqramlarda Qarabağ və Zəngəzur ərazilərinin Ermənistan ərazisinə olduğunu iddia edərək oradan Azərbaycan qoşunlarının çıxarılmasını tələb etdi (1, s.266-268).

Azərbaycanın Gürcüstan və Ermənistanla sərhədlərinin müdafiəsi haqqında XI Qırmızı ordu komandanlığının 18 may 1920-ci il tarixli əmrinə (17, c.49-50) əsasən 32-ci diviziyaya 20-ci diviziya ilə əvəzləndikdən sonra Şuşa ətrafında toplaşmaq və mayın 25-də Naxçıvan, Culfa və Ordubadın tutulması üçün həmin istiqamətə güclü dəstələr göndərmək vəzifəsi qoyuldu. İyun ayının ortalarında XI Qırmızı ordunun 32-ci diviziyası Şuşa qəzasını nəzarət götürdükdən sonra əsas məsələ Zəngəzurdə tutulması oldu. Lakin bu vəzifənin yerinə yetirilməsi heç də asan olmadı. Son məqsədi Naxçıvan-Culfa-Ordubad xəttinə və İran sərhədinə çıxmaq olan əməliyyatların uğurunu təmin etmək üçün XI Qırmızı ordu komandanlığı 25 iyun 1920-ci il tarixli 68 №-li əmrdə əməliyyatlarda iştirak edən 32-ci, 18-ci diviziyaların komandirlərindən bölgədəki mövcud şərait haqqında geniş məlumatların toplanmasını tələb edirdi. Bu məlumatlar sırasında Cavanşir, Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının siyasi əhval-ruhiyyəsinin, yerli əhəlinin Qırmızı orduya münasibəti, qəzalarda siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyət, millətlərarası münasibətlər, əməliyyat şəraiti, rabitə

əlaqələrinin vəziyyəti (cəmi 12 maddə üzrə) məlumat toplamaq tələb edilmişdi. Bu məlumatlar iyun ayının 27-ə qədər toplanmalı idi. (4, v. 63-64; 17, c.82-83). Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan bölgələrinin müsəlman əhalisi daşnak erməni hərbi birləşmələrinin zülmündən xilas olmaq üçün yollar axtarırdı. Ona görə də Qırımızı ordu hissələrinin yaxınlaşmasına qarşı hər hansı etiraz bildirmirdi. İyulun 6-da 32-ci diviziyanın hissələri Gorusu ələ keçirdilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, Naxçıvana irəliləyən sovet qoşunlarının komandanlığı orada erməni qoşunlarına qarşı vuruşan türk hərbciləri ilə də sıx əlaqə yaratmışdılar. İyulun 7-də Türkiyənin Rəvazid diviziyasının nümvəndələri Gorusda sovet hissələrinin komandanlığı ilə görüşərək ondan Naxçıvana irəliləmələrinin tezləşdirilməsini xahiş etmişdilər. (3, v.17; 17, c.88) Lakin XI Ordunun komandanlığı 32-ci diviziya rəisinə əmrində türk qoşunları ilə Qırımızı ordu arasında qarşılıqlı münasibətləri aydınlaşdırana və mərkəzdən göstəriş alınana qədər Ermənistanla qarşı müharibədə türk qoşunlarının fəal müdafiə etməkdən çəkinməyi, Naxçıvan, Culfa, Ordubad istiqamətində hərəkətləri dayandıрмаğı əmr etdi. Bununla yanaşı, əmrdə Gorusda möhkəmlənməklə, türk hissələrinin məqsədləri, döyüş tapşırıqları, sayı və döyüş şəraiti haqqında məlumat almaq üçün Naxçıvana kiçik süvari dəstəsi göndərmək tapşırılmışdı (18, s.305). Elə həmin gün XI Qırımızı ordu komandanı Levandovskinin Azərbaycan Respublikasının sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi və onun ərazisində qayda-qanunu qorunması haqqında 69 №-li əmri imzalandı. Əmrin təsvir hissəsində ermənilərin Dilican və Zəngəzur istiqamətlərində mövcud qüvvələri haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdı. Demək olar ki, Zəngəzurun hər bir erməni kəndində silahlı dəstələr fəaliyyət göstərirdi. Bu qüvvələrə podpolkovnik Dondarov, poruçik Yapon, polkovnik Nijde, general Silikov, Dro kimi təcrübəli hərbcilər rəhbərlik edirdilər (7, v.28-29; 18, c.302-304). Əmrin Ermənistanla bağlı hissəsində 20-ci və 32-ci diviziyalara konkret tapşırıqlar verilmişdi. Diviziyanın hissələrinə qonşu respublikaların hərbi hissələri ilə döyüşə girmək qadağan edilirdi. 32-ci diviziya Gorusda möhkəmlənməli, Gorus-Qarakilsə-Əngəlyurd-Borisovka yolunda güclü dəstələr yerləşdirməklə İrəvan və Naxçıvan istiqamətindən Gorusa gələn yolların mühafizəsini təmin etməli idi. 28-ci diviziya 32-ci diviziyayı əvəz etdikdən sonra Gorus ətrafında toplaşmalı və bu rayona Ararat respublikasından mümkün təhlükəsinin

qarşısını almalı idi. Erməni silahlı dəstələri ilə qarşılaşarkən diviziya hissələri fəal döyüşlərdən zəkinməli, lakin onların Azərbaycan ərazisinə və Qarabağa daxil olmasının qarşısını almalı idi. Türk hərbi hissələri ilə də qonşuluq münasibətləri yaradılmalı və mərkəzdən lazımı direktiv alınana kimi onların Ermənistanla qarşı mübarizəsini fəal şəkildə müdafiə etməkdən çəkinməli idi. 18-ci süvari diviziyası Qaryagin-Cəbrayıl ətrafında yerləşməklə əsasən İrana keçidləri nəzarət altında saxlamalı idi. (3, v.16-19, 17, c.89-93)

Həmin ərəfədə erməni nizami hissələri böyük qüvvələrlə hücum etmişlər. Şərur-Dərələyəz qəzasının böyük hissəsini işğal etmişdilər. Ermənilərin bu hücumları müsəlman əhalinin kütləvi qırğınları ilə müşayiət olunurdu (12, s.281). Naxçıvana can atan türk qoşunlarını qabaqlamaq üçün XI ordu komandanlığı 32-ci diviziya irəliyə doğru hərəkət etmək əmrini verdi. İyulun 17-də V.Tarxovun başçılığı altında 32-ci diviziyanın süvari briqadası atlı-dağ batareyası ilə Gorusdan çıxaraq Naxçıvana doğru hərəkət etdi. (9, v.7; 18, s.305). İyulun 28-də Naxçıvan şəhərinə çatan Qırımızı ordu hissələri burada sovet hakimiyyətinin yaradıldığını elan etdilər. Lakin bölgənin şərq hissəsi (Ordubad) və qərbi (Şərur) daşnak qoşunlarının əlində qalmaqda idi.

Əslində sovet qoşunları Gorusda olarkən buradakı erməni silahlı dəstələrinin tərksilah edilməsi ilə bağlı ciddi addım atmadıqlarından həmin dəstələr öz döyüş qabiliyyətlərini saxlayaraq planlarını həyata keçirmək üçün fürsət gözləyirdilər. 32-ci diviziyanın hissələri Gorusdan keçib Naxçıvana getdikdən sonra Gorusda erməni-daşnak qüvvələri yenedən hərbi fəallıqlarını artırdılar. Bununla bağlı RDHA-nin 195-ci fondunun sənədlərində müəyyən məlumatlar öz əksini tapmışdır. General Dro 32-ci diviziyanın hissələrinə hücum edərək Əngəlyudu, Gorusu, Sisyanı ələ keçirmiş və Naxçıvanı mühasirəyə almışdı. Sovet qoşunları Şuşaya geri çəkilməyə məcbur oldular. Dro Ermənistan hökuməti adından ultimatum verərək 28-ci və 32-ci diviziyaların Zəngəzurdan çıxarılmasını tələb etdi (8, v.586-587). Yerli ermənilər arasında səfərbərlik keçirən Dro qoşunlarının sayını 2700 nəfərə çatdırdı. (8, v.587). XI Qırımızı ordunun komandanı Vasilenkonun Azərbaycanın Gürcüstan və Ermənistanla sərhədlərinin mühafizəsinin gücləndirilməsi haqqında qoşunlara 3 avqust 1920-

ci il tarixli 077/ön №-li əmrində 20-ci diviziyaya daşnakların Azərbaycan sərhədlərini keçərək əhalini qarət etməsinin qarşısını almaq üçün sərhəd dəhlizləri qoymaq, daşnakların hər hücumuna yerində cavab vermək tapşırığı qoyuldu. 28-ci atıcı diviziyasına sarsıdıcı və tam zərbə ilə Dronun ağzınlaşmış bandalarını ləğv etmək, Naxçıvan və türklərin Bəyazid diviziyası ilə rəbitəni bərpa etmək əmr veildi. 18-ci süvari diviziya qarşısında isə bir biriqada ilə tutduqları rayonu saxlamaqla, digər briqadaları Bala Soltanlıdan keçməklə Gorusu ələ keçirmiş daşnak qüvvələrinin arxasından zərbə endirmək, əməliyyatı tez və qəti şəkildə, quldurları məhv etməklə həyata keçirmək tapşırığı qoyulurdu. (4, v.80-81; 17, c.102)

Zəngəzurda daşnak qüvvələrinə qarşı əməliyyatları əsasən 18-ci süvari diviziyasının hissələri həyata keçirirdilər. Onlar Dronun dəstələrinə əks-zərbələr endirərək avqust ayının 7-də Gorusu, 9-da isə Əngəlyurdu azad etdilər. Avqustun 10-da RSFSR-lə Ermənistan arasında hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilənin bir surəti RDHA-nın 195-ci fondunda saxlanılır (7, v.151). Müqaviləyə əsasən ermənilər Şaxtaxtı-Xok-Əznəbürd-Suluçay-Bazarkənd xəttindən qərbdəki əraziləri tuturdular. Göründüyü kimi, müqavilədə bolşeviklər Naxçıvan bölgəsinin Şərur qəzasını və Naxçıvan qəzasının şimal-qərb hissəsini ermənilərə güzəştə gədirirdilər. Bu müqavilə Azərbaycanın iştirakı olmadan onun ərazilərinin hərraca çıxarılması istiqamətində Sovet hökumətinin atdığı ilk addımlardan biri oldu. Müqaviləyə əsasən Ermənistanla Azərbaycan arasında mübahisəli ərazilər hesab olunmuş Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan bu iki respublika arasında müqavilə bağlanana qədər XI Qırmızı ordu hissələri tərəfindən tutulmalı idi.

1920-ci il sentyabr ayının əvvəllərindən başlayaraq ermənilərin Azərbaycana qarşı təcavükarlığının yeni mərhələsi başladı. Ordubad bölgəsini ələ keçirmək istəyən ermənilər Zəngəzur istiqamətindən buraya bir neçə dəfə hücum etsələr də 28-ci atıcı diviziyanın 1-ci süvari alayı bu hücumları dəf etməyə müvəffəq oldu. 1920-ci il sentyabrın 13-də Azərbaycan sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi ilə bağlı XI Ordu komandanlığının növbəti əmri imzalandı. Əmrdə Azərbaycanın İranla sərhəddinin mühafizəsi yenidən formalaşmağa başlayan Azərbaycan SSR əlahiddə sərhəd briqadasına, Ermənistan və Gürcüstanla sərhədlərin mühafizəsi isə

XI Ordunun 20-ci və 28-ci atıcı diviziyaları və 18-ci süvari diviziyalarına həvalə olundu (3, v.45; 17, c.115-116).

1920-ci il sentyabr ayının ortalarında ermənilər Qazax qəzasının Ermənistanla sərhədində yerləşmiş sovet hissələrindən ultimativ şəkildə tutduqları əraziləri tərk etməyi tələb etdilər. Ultimatumu cavab gözləmədən ermənilər hücumu keçərək yenidən Əskipara, Quşçu-Ayırım, Bağanis-Ayırım, Mazanlı, Fərəhli kəndlərini işğal etdilər. Bu kəndləri sovet hissələri yalnız sentyabrın 19-da yenidən geri qaytara bildilər (12, s.138). Lakin ermənilər yenə də sakitləşməmiş, yuxarıda adları çəkilən kəndlərin 10 avqust tarixli müqaviləyə əsasən Ermənistanla məxsus olduğunu iddia edərək sentyabrın sonuncu on günlüyündə Azərbaycan ərazisinə bir neçə dəfə müdaxilə etmişdilər. Lakin sovet hərbi komandanlığı bu sərhəd zonasına əlavə dəstələr göndərməklə ermənilərin Qazax qəzasının sərhəd kəndlərini ələ keçirməsinin qarşısını aldı.

Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanın bu ərazisinin Daşnak Ermənistanının təcavüzkar hərəkətindən müdafiəsi həmin dövrdə Cənubi Qafqazda yaranmış geosiyasi şəraitlə, Antantanın regionda güclənməsi ilə birbaşa əlaqədar idi. Bunu həmin günlərdə sovet Rusiyasının liderləri V.Lenin, S.Orconikidze, İ.Stalin, G.Çiçerin arasında gedən yazışmalar da sübut edir. (22, c.474-476; 16, c.364; 17, c.131, 133). Belə şəraitdə Sovet hökuməti Azərbaycanda öz mövcudluğunun qorumasını həyati əhəmiyyətli vəzifə hesab edirdi.

Qərb cəbhəsində və Vrangellə mübarizədə üstünlük qazanmış Sovet hökuməti Cənubi Qafqaza əlavə qüvvələr göndərməyə nail oldu. Bunun nəticəsində dekabrın 2-də Ermənistanı da sovetləşdirmək mümkün oldu. Bundan sonra Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ problemi sovet dövlətinin daxili siyasi məsələsinə çevrildi. Lakin Sovet Rusiyasının və Sovet Ermənistanının bütün cəhdlərinə baxmayaraq Türkiyənin Atatürk hökumətinin qətiyyətli mövqeyi, Naxçıvan əhalisinin ciddi etirazları və N.Nərimanov başda olmaqla Azərbaycanın milli ruhlu rəhbərlərinin təkidləri sayəsində Şərur bölgəsi də daxil olmaqla Naxçıvanın ermənilər tərəfindən ilhaqının qarşısı alındı. N.Nərimanovun ciddi sözləri nəticəsində ermənilərin Qarabağın yuxarı hissəsini dərhal ələ keçirmək planları baş tutmasa da burada 1923-cü ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (faktik olaraq Azərbaycan ərazisində erməni muxtariyyətinin) yaradılması

bu bölgənin tədricən Azərbaycanın nəzarətindən çıxarılarq erməniləşdirilməsinə gətirib çıxardı. Qərbi Zəngəzurun Ermənistan SSR-ə verilməsi və Qarabağda erməni muxtariyyatının yaradılması ilə Azərbaycanın gələcək faciələrinin əsası qoyuldu.

Mənbələr və ədəbiyyat

1. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1920-ci illər), Bakı, 1998
2. Rəhmanzadə Ş. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri. Bakı, ASPOLİQRAF, 2008
3. Rusiya Dövlət Hərb Arxiv (RDHA), f.195, siy.3, iş 187
4. RDHA, f.195, s.3, iş 208
5. RDHA, f.195, s.3, iş 211
6. RDHA, f.195, s.3, iş 232
7. RDHA, f.195, s.4, iş 265
8. RDHA, f.195, s.4, iş 275
9. RDHA, f.195, s.4, iş 326
10. RDHA, f.195, s.4, iş 422
11. RFDHA, f.199, s.3, iş 199
12. Süleymanov M. Azərbaycanın hərbi tarixi, Sovet dövləti. F.195. 1920-1922, Bakı, 2014
13. Борьба за победу советской власти в Азербайджане. 1918-1920. Баку, 1967
14. Борьба за Советскую власть в Грузии. Документы и материалы (1917-1921 гг.) Тбилиси, Сабчота-Сакартвело, 1953
15. Гулиев Дж. К истории образования второй республики Азербайджана, Баку, 1997
16. Директивы Главного Командования Красной Армии (1917-1920). Сборник документов. М., 1969
17. Жвания Г. Великий Октябрь и борьба большевиков Закавказья за советскую власть. Тбилиси, Сабчота Сакартвело, 1967
18. Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы. 1920-1921 гг., Баку, 1989
19. Кавказ в 1917-1920 гг. М., 1960

25. Траскунов М.Б. Кавказская Краснознаменная. Тбилиси, 1961

Улькер Гусейнова

СИТУАЦИЯ НА ГРАНИЦЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР С ГРУЗИЕЙ И АРМЕНИЕЙ ПОСЛЕ СОВЕТСКОЙ ОККУПАЦИИ 1920 ГОДА (ПО ДОКУМЕНТАМ РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ВОЕННОГО АРХИВА)

РЕЗЮМЕ

В представленной статье анализируется положение, сложившееся на границе Азербайджанской ССР с Грузией и Арменией в первые месяцы после оккупации страны со стороны Советской России. При этом основными источниками исследования являются документы из фондов Российского Государственного Военного Архива. Отмечается, что после захвата Красной Армией территории Азербайджана, вопрос защиты его границ стал прерогативой Советской России. Подробно освещаются приграничные столкновения между грузинскими войсками и частями Красной Армии в Газахском и Закатальском направлениях. Основное внимание в статье уделяется анализу военно-политического положения Карабахского, Зангезурского и Нахчыванского регионов Азербайджана, сложившегося в результате агрессии армянских войск, и выяснению позиции советского политического и военного руководства относительно территориальной принадлежности этих регионов.

Ulker Huseynova

THE BORDER SITUATION OF AZERBAIJAN WITH GEORGIA AND ARMENIA AFTER THE OCCUPATION OF 1920 (BASED ON RUSSIAN STATE MILITARY ARCHIVE DOCUMENTS)

SUMMARY

The article analyzes the situation that has developed in the first month of Soviet Russia occupation on Azerbaijan-Georgia and Armenia border. The documents of the